

A Comparative Interpretation of Retaliation according to Allamah Tabatabai and Syed Qutb¹ *

Ali Ahmad Naseh¹ , Golam Hosein Arabi² , and Sadraddin Sadrishal³

¹ Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Islamic Theology and Teachings, University of Qom, Qom, Iran. Email: aliahmadnaseh@yahoo.com

² Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Islamic Theology and Teachings, University of Qom, Qom, Iran. Email: golamhosein.arabi@gmail.com

³ Ph.D. Candidate, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Islamic Theology and Teachings, University of Qom, Qom, Iran (corresponding author). Email: sadrishal@stu.qom.ac.ir

Abstract

Retaliation is innately present in human beings and instinctively in some animals. Retaliation has various types including divine and non-divine retribution. In this paper, a comparative study of this topic has been conducted in the commentaries of *al-Mizān* and *Fī Zilāl al-Qurʿān* and the common and different points between them have been extracted. This study has provided some conclusions that are as follows: 1) Both exegetes consider retaliation as part of divine customs and believe it to be divided into two categories, individual and social. 2) Social retaliation is considered part of the rights of society. 3) Forgiveness and pardon in instances of personal retaliation are good; however, it has been censured regarding social rights. 4) God takes retribution from guilty and sinful human beings when they have been reminded of divine signs and manifestations and proof has been completed over them. 5) Allamah Tabatabai considers *qisās* (equal retribution) as a type of retaliation; however, Syed Qutb does not. 6) Neither of the two exegetes has indicated who the retaliator is when it has a social aspect and is among social rights. 7) Syed Qutb's discussions regarding retaliation overlap and are sometimes inconsistent; whereas it is not so in the discussions of Allamah Tabatabai.

Keywords: *al-Mizān*, retaliation, Syed Qutb, *Fī Zilāl al-Qurʿān*, equal retribution, Allamah Tabatabai

¹ This article has been summarized from the doctoral thesis of Syed Sadraddin Sadrishal titled: "Taḥlīl-i gūnehā vāḥdārdhā-yi intiqām dar Quʿrān va ḥadīth" [Analyzing the types and function of retaliation in the Quran and narrations].

* Received: 2023 Sep 26 | Received in revised form: 2023 Nov 11 | Accepted: 2023 Nov 22 | published online: 2023 Dec 21

■ Naseh, A.A., Arabi, G.H., & Sadrishal, S. (2023). A Comparative Interpretation of Retaliation according to Allamah Tabatabai and Syed Qutb. *Comparative Interpretation Research*, 9 (2), 79-100. <https://doi.org/10.22091/PTT.2024.9747.2264>

Introduction

In sixteen verses of the Quran, the root word *naqama* has been used seventeen times, and in thirteen of those instances (3: 4; 5: 59; 7: 126 & 136; 14: 47; 15: 79; 30: 47; 32: 22; 39: 37; 43: 25, 41, & 55; 44: 16), God has been mentioned as the avenger or the master of retribution.

This study strives to find the views of two exegetes, Allamah Tabatabai and Syed Qutb, regarding the topic of retaliation in the Quran and then study the results obtained by comparing their views.

Allamah Tabatabai's view on retaliation

The points that Allamah Tabatabai has mentioned under verses of the Quran related to retaliation are briefly as follows:

1. Equal retribution is a kind of retaliation and is specific to Muslims, not to the dhimmis or others.
2. An oppressed seeking retribution from the oppressor is not only not incorrect; rather it is commendable and right that justice is established and the legislation of the law of equal retribution and retaliation has a nurturing and corruption-preventing aspect.
3. Retaliation is the punishment of the wrongdoer for the wrong that he has committed. The solace of the heart is not one of its requirements; rather, one of the effects of retribution is the solace of the heart.
4. Retaliation includes non-humans and even animals. The principle of retaliation also concerns them; however, the quantity and quality of that and comparing the retaliation in animals with humans is another matter.
5. Pardoning that causes the rights of others to be squandered is wrong and not permitted.
6. Not rushing to retaliate against wrongdoers, oppressors, and the deviated is good so that a) the right path is clear for them from that which is astray and b) the path of repentance and forgiveness is possible for them.
7. The two divine promises of the retribution and punishment of the oppressed and help to the prophets by God are inviolable.
8. Personal retaliation has been seen as a vital principle among human beings and even some animals. Retaliation in human beings, in whom the personal aspect is mostly with the motive of easing the mind and appeasing one's anger, is not rational; rather, it is mostly emotional.
9. In social retaliation, *qisās* (equal retribution) and types of accountabilities are addressed. In these instances, the motivation for retaliation is mostly rational and its purpose is to protect the

social system, prevent unrest, and establish stability in society; otherwise, the general security of society would be compromised and the well-being of society would give way to unrest.

10. Social retaliations, which are considered part of the rights of the society, though they may be the one with individual rights in some instances and the rights of the individual are enforced by the law; however, in such instances, society does not give up its rights and admonishes and punishes the offender.
11. Wherever in the Quran and narrations retribution is attributed to God, it refers to retribution for one of the rights of the divine religion that have been lost.
12. Retaliation is both an individual and social right. Retributions have been attributed to God where one of the rights of the Islamic society has been lost, even though in some of the instances, the rights of the individual are also secured, such as instances where the sharia and religious law take back the rights of the oppressed from the oppressor.

The view of Syed Qutb regarding retaliation

The sum of points that Syed Qutb has mentioned under Quranic verses related to retaliation are as follows:

1. *Qisār* (equal retribution) is not retaliation.
2. Retaliation is synonymous with hostility and hatred.
3. Syed Qutb has brought retaliation in the category of insult, persecution, harassment, and torture.
4. Divine commands must be obeyed and adhered to; otherwise, one must await punishment and retribution from God.
5. Syed Qutb has placed retaliation in the category of punishment and considered it penalization and punishment.
6. According to verses of the Quran, before going to the hereafter, the offenders will also face retribution in the world; that is, they will face difficult punishment in the world and the hereafter.
7. Anger is not a sin. If anger is a sin, it is a minor sin and God's religion, it is right and just, good, and righteous. Therefore, anger is not essentially forbidden. Even though believers cannot be like the Prophet; however, they can be merciful in anger and rage and pardon others when they have the power to retaliate if it is regarding personal and individual matters.
8. When the Holy Prophet (peace be upon him and his household) goes to the hereafter, God himself will take the responsibility of retribution from those who denied Him; otherwise, God helps the

Prophet as per His promise to him and the Prophet will take revenge on the criminals.

9. One of the factors that lead to divine punishment and retribution is doubt in the belief in God and mocking reality.
10. Syed Qutb has not considered retaliation to be negative in some instances; rather, he evaluates it as positive and attributes it to God and considers God to be the avenger.

Conclusion

The results that are achieved from the comparison of the views of Allamah Tabatabai and Syed Qutb are as follows:

1. Allamah Tabatabai has independently discussed and studied the topic of retribution with an open and broad view and explained its different types: he has separated divine retribution, retribution by the prophets, and retribution by the believers from non-divine and non-infallible retribution and specified their scope. And he has also separated the limits of right and wrong retaliation.
2. Syed Qutb has not presented his views regarding retaliation clearly and explicitly.
3. Syed Qutb has not provided an independent meaning of retaliation and the reader of his exegesis cannot easily gain a complete meaning of retaliation; rather, he finds a scattered meaning in between verses.
4. The views of Syed Qutb regarding retaliation seem to be contradictory, confusing, ambiguous, insufficient, and unclear.
5. The views of Syed Qutb regarding retaliation under the related verse are more in the context of a brief report rather than providing an opinion in that regard.
6. It seems appropriate that Allamah Tabatabai should have explained under whose command and order should retaliation be managed after the command of God, in the sense that the executer and avenger concerning social affairs during the period of the presence of an Infallible and during occultation is missing from his discussions.
7. Finally, we must mention that neither of the two exegetes has addressed in their exegesis that if God has given the oppressed the permission of retribution, how will it be put into practice?

References

Holy Quran

Ahmad, K. (1989). *Kitab al- 'ayn*. Hejrat Publishing. [In Arabic].

Ansarian, H. (2004). *Translation of the Quran*. Usweh. [In Persian].

- Anvari, H. (2002). *Farhang-i buzurg sukhān*. (Supervised by H. Anvari). Sukhan. [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1993). *Lughatname-yi Dehkhoda*. University of Tehran Press. [In Persian].
- Moein, M. (1992). *Farhang-i Farsi*. Amir Kabir Publishers. [In Persian].
- Moshiri, M. (1998). *Collegiate Persian Dictionary*. Peykan. [In Persian].
- Qutb, I. H. (2004). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shurooq. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-Mizan*. (M. B. Musavi, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].

تفسیر تطبیقی انتقام از دیدگاه علامه طباطبائی و سید قطب^{۱*}

علی احمد ناصح^۱ , غلامحسین اعرابی^۲ , و سید صدرالدین صدری شال^۳

^۱ استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه:

aliahmadnaseh@yahoo.com

^۲ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه:

golamhosein.arabi@gmail.com

^۳ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی،

دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: sadrishal@stu.qom.ac.ir

چکیده

«انتقام» به‌طور فطری در انسان‌ها و به‌طور غریزی در بعضی حیوانات وجود دارد. انتقام دارای اقسام گوناگون است، از جمله انتقام الهی و غیرالهی. در این مقاله، بررسی تطبیقی این موضوع در تفاسیر المیزان و فی ظلال القرآن و استخراج نکات اشتراک و افتراق آنها انجام شده است. این پژوهش به نتایجی رسیده که عبارت‌اند از: (۱) هر دو مفسر انتقام را جزء سنت‌های الهی دانسته و برای آن دو قسم فردی و اجتماعی قائل‌اند. (۲) انتقام‌های اجتماعی جزء حقوق جامعه شمرده شده است. (۳) عفو و گذشت در موارد انتقام شخصی نیکو، ولی در حقوق اجتماعی نکوهش شده است. (۴) خداوند هنگامی از انسان‌های مجرم و گناهکار انتقام می‌گیرد که آیات و نشانه‌های الهی به آنها یادآوری شده و حجت بر آنها تمام شده باشد. (۵) علامه طباطبائی قصاص را نوعی انتقام می‌داند، ولی سید قطب قصاص را انتقام نمی‌داند. (۶) هیچ کدام از دو مفسر متعرض این امر نشده‌اند که در آنجا که انتقام جنبه اجتماعی دارد و از حقوق جامعه است انتقام گیرنده چه کسی است. (۷) مباحث سید قطب درباره انتقام متداخل و گاهی ناسازگار است، درحالی که در مباحث علامه طباطبائی چنین نیست.

کلیدواژگان: المیزان، انتقام، سید قطب، فی ظلال القرآن، قصاص، علامه طباطبائی

^۱ این مقاله برگرفته است از رساله دکتری سید صدرالدین صدری شال با نام «تحلیل گونه‌ها و کارکردهای انتقام در قرآن و حدیث»

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۴ | بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۰ | پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

□ ناصح؛ علی احمد؛ اعرابی، غلامحسین؛ و سید صدرالدین صدری شال. (۱۴۰۲). تفسیر تطبیقی انتقام از دیدگاه علامه طباطبائی و

سید قطب، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۹ (۲)، ۷۹-۱۰۰. <https://doi.org/10.22091/PTT.2024.9747.2264>

مقدمه

انتقام یکی از موضوعات اساسی‌ای است که خود دارای دامنه وسیعی از موضوعات و مطالب است از قبیل اقسام انتقام، آثار انتقام، عوامل انتقام، بازدارندگی انتقام، لزوم و عدم لزوم انتقام. در شانزده آیه از قرآن، هفده بار ریشه «ن ق م» به کار رفته، و در سیزده مورد (آل عمران: ۴؛ مائده: ۵۹؛ اعراف: ۱۲۶ و ۱۳۶؛ ابراهیم: ۴۷؛ حجر: ۷۹؛ روم: ۴۷؛ سجده: ۲۲؛ زمر: ۳۷؛ زخرف: ۲۵، ۴۱، ۵۵؛ دخان: ۱۶) از خدای متعال به‌عنوان انتقام‌گیرنده و یا به‌عنوان صاحب انتقام نام برده شده است.

این پژوهش بر آن است تا آرای دو مفسر قرآن کریم، علامه طباطبائی و سید قطب، درباره موضوع انتقام در قرآن کریم را به دست آورد، سپس با تطبیق آرای آن دو با یکدیگر، نتایج به‌دست آمده را بررسی نماید.

معنای لغوی و تعریف انتقام

واژه «انتقام» به معنای کینه کشیدن، کینه خواستن، کین توختن، کین کشی، کین خواهی، کینه‌توزی و کینه (معین، ۱۳۷۱) کینه کشیدن از کسی و عقاب کردن (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۳۵۳۸) و عمل بد کسی را با عمل بد جواب دادن، تلافی کردن، قصاص و خون‌خواهی (مشیری، ۱۳۷۷) است. انوری (۱۳۸۱) انتقام را به «رفتار متقابل عمدی و تلافی جویانه‌ای که در پاسخ به عمل نامطلوب شخص دیگری انجام می‌شود» (ج ۱، ص ۵۹۲-۵۹۳) تعریف کرده است. انتقام در عربی به معنای مجازات شخص است، بر اساس آنچه انجام داده است (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۱۸۱).

دیدگاه علامه طباطبائی درباره انتقام

طباطبائی (۱۳۹۰ ق) در معنای انتقام می‌گوید: انتقام به معنای مجازات و تنبیه سخت است که مولی بنده‌ای را که نافرمانی کرده و از فرمان خداوند سرپیچی نموده عذاب نماید. چنین انتقامی درباره خدای سبحان صدق می‌کند (ج ۱، صص ۴۱۵-۴۱۶). قصاص نوعی از انتقام، و مخصوص مسلمانان است، نه اهل ذمه و غیر آنها؛ لذا خداوند آیه را با «الَّذِينَ آمَنُوا» آغاز کرده است: «يَا أَيُّهَا

الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ... وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ» (ترجمه: به شما اهل ایمان قصاص واجب شده... و در قصاص برای مؤمنان حیات و زندگانی است؛ بقره: ۱۷۸-۱۷۹). اگرچه مصلحت چنین اقتضا می‌کند که مهربانی و رأفت برای مردم به مصلحت نزدیک‌تر است، ولی مصلحت عموم با قصاص پابرجا می‌ماند و حیات و زندگانی تنها با قصاص تضمین می‌شود، نه با عفو و دیه و با چیزی دیگر (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۴۳۳).

مفاوت بودن انتقام الهی با انتقام غیر الهی

انتقام گرفتن خداوند با انتقام گرفتن انسان‌ها از یک‌دیگر نباید مقایسه شود، زیرا خدای تبارک و تعالی در انتقام گرفتن نه منفعت می‌بیند نه ضرر، و دیگر این که خداوند در انتقام گرفتن نه ضعیف و ناتوان است و نه نیازمند، و نه موجودی می‌تواند از او انتقام بگیرد؛ لذا انتقام گرفتن او از مجرمان و کفار برای تشفی قلب و دیدن آسیب و ضرر و جز آن نیست، بلکه جنبه هدایت و نتیجه عمل فرد و جامعه است که گریبان‌گیرشان می‌شود. اما در انسان‌ها انتقام از ستم‌پیشگان و متجاوزان به حقوق افراد، اجتماع، دین و فرهنگ، که موجب خسارت و آسیب به دیگران می‌شوند، طبیعی خواهد بود تا خسارت و آسیب جبران گردد و به‌طور طبیعی تشفی قلوب را هم در پی خواهد داشت. آری، اگر مؤمن، مسلمان، فرد و جامعه بر اساس دستور شرع مقدس از خود دفاع کند و حد و مرز انتقام گرفتن را مراعات نماید، انتقام گرفتن کاری درست و شایسته خواهد بود، بلکه در مواردی واجب و لازم است. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) در این باره می‌گوید: انتقام، بنا بر آنچه گفته شده، مجازات بدکار است، به‌خاطر بدی‌ای که انجام داده است و برای تشفی قلب نیست (ج ۳، ص ۱۰).

انتقام امری فطری و غریزی

انتقام انسان از کسی که به او ستم روا داشته، یا حق او را پایمال کرده، و یا به او آسیبی وارد کرده امری فطری و غریزی است. در کودکان خردسال هم این موارد دیده می‌شود. غریزه انتقام‌جویی حتی در بعضی حیوانات هم مشاهده می‌شود. اگر یک حیوانی به حیوانی دیگر ستمی روا دارد، آن حیوان ستم‌دیده در صورت توان از خود دفاع می‌کند و حتی، اگر بتواند، انتقام می‌ستاند. طباطبایی

(۱۳۹۰ ق)، در اثبات این که انتقام شامل غیرانسان، حتی حیوانات، هم می شود، با استشهاد به آیات «ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ» (انعام: ۳۸) و «وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ» (کورت: ۵)؛ قائل به اصل انتقام درباره آنهاست، اما کم و کیف آن و مقایسه انتقام در حیوانات با انسان مطلبی دیگر است که در جای خود توضیح داده است (ج ۷، صص ۷۶-۷۷، ۸۱).

خداوند ذوالانتقام

در قرآن اسمای حسنی الهی بسیاری آمده که مختص ذات باری تعالی است؛ «ذوالانتقام» یکی از آن اسمای حسناست.

درباره پیامبر اکرم (ص) گفته شده که آن حضرت هرگز درباره خودش از کسی انتقام نگرفت، ولی هنگامی که حقوق جامعه و حکومت مطرح می شد، هیچ گونه گذشتی از خود نشان نمی داد. از سویی در قرآن خطاب به پیامبر (ص) آمده: «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» (ترجمه: عفو و گذشت را پیشه کن، و به کار پسندیده فرمان ده، و از نادانان روی بگردان؛ اعراف: ۱۹۹). طباطبائی (۱۳۹۰ ق) در این باره می گوید:

خداوند به پیامبر فرمان داده تا با روش نیکو و زیبا با مردم رابطه داشته باشد تا قلب هایشان به

آن حضرت متمایل شده و اگر نسبت به او بدی کرده اند، از حق شخصی خویش بگذرد.

اما عفو و گذشت درباره تضييع حق دیگران مجاز نیست. (ج ۸، صص ۳۷۹-۳۸۰)

وی در بیان معنای حلیم توضیح بیشتری می دهد: حلیم و مهربان کسی است که اگر ببیند کسی کاری زشت و بد انجام می دهد و جرمی را مرتکب می شود، در مجازات و انتقام از او عجله نمی کند تا راه درست از بیراهه روشن شود (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۰، ص ۳۶۵).

طباطبائی (۱۳۹۰ ق) می گوید:

«انتقام» به معنای عقوبت است، لیکن نه هر عقوبت بلکه عقوبت مخصوصی. و آن

این است که دشمن را به همان مقدار که تو را آزار رسانده و یا بیش از آن آزار برسانی،

که شرع اسلام بیش از آن را ممنوع نموده و فرموده: «فَمَنْ اَعْتَدَىٰ عَلَیْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ

بِمِثْلِ مَا اَعْتَدَىٰ عَلَیْكُمْ وَ اتَّقُوا اللّٰهَ» [بقره: ۹۴]. (ج ۱۲، ص ۸۶)

طباطبایی (۱۳۷۴)، ضمن بیان تفاوت انتقام فردی با انتقام اجتماعی، می‌گوید:

هرجا در قرآن کریم و سنت، انتقام به خدا نسبت داده شده منظور از آن، انتقامی است که حقی از حقوق دین الهی و شریعت آسمانی ضایع شده باشد و به عبارت دیگر، انتقام‌هایی به خدا نسبت داده شده که حقی از حقوق مجتمع اسلامی ضایع شده باشد، هرچند که در پاره‌ای موارد حق فرد را هم تأمین می‌کند، مانند مواردی که شریعت و قانون دین، داد مظلوم را از ظالم می‌ستاند که در این موارد، انتقام هم حق فرد است و هم حق اجتماع.

پس کاملاً روشن گردید که در این گونه موارد نباید توهم کرد که مقصود خدا از انتقام رضایت خاطر است، چون ساحت او مقدس و مقامش عزیزتر از این است که از ناحیه جرم مجرمین و معصیت گنهکاران متضرر شود و از اطاعت مطیعین منتفع گردد. (ج ۱۲، ص ۱۲۶)

انتقام: سنت الهی

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) از یک سنت الهی متقن، محکم و شکست‌ناپذیر بر اساس قرآن خبر داده، می‌گوید: سنت ابتلا و آزمایش و سنت انتقام سنتی شکست‌ناپذیر است که کسی توان ایستادگی در برابر آن را ندارد، بلکه این سنت الهی سنتی همیشه پیروز است و از یاری خداوند برخوردار، و لشکریان خداوند پیروزند (ج ۲، ص ۱۸۵).

یکی دیگر از سنت‌های الهی آن است که خداوند اجازه داده تا ستم‌دیده از ستمگر آنچه را نسبت به او انجام داده از او مؤاخذه کند و او را مجازات نماید و ستم‌دیده از کمک و یاری خداوند برخوردار خواهد بود تا بتواند ستمگر را مجازات نموده و عقاب نماید، اگرچه آن ستمگر نخواهد: «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا» (ترجمه: و هر کس مظلوم [و به ناحق] کشته شود، برای وارثش تسلطی بر قاتل [جهت خون‌خواهی، دیه و عفو] قرار داده‌ایم، پس وارث مقتول نباید در کشتن زیاده‌روی کند؛ زیرا او [با قوانین صحیح و درستی چون دیه و قصاص] مورد حمایت قرار گرفته است؛ اسراء: ۳۳). طباطبایی (۱۳۹۰ ق)

می گوید هدف از نصرت الهی قانون گذاری و تشریع حکم الهی است تا کسی که به او ستم شده بتواند از خود دفاع نماید و از یاری خداوند برخوردار خواهد بود تا با ستمگر معامله به مثل کرده و از او انتقام خود را ستاند (ج ۱۴، ص ۳۹۹-۴۰۱).

سنت الهی: انتقام الهی، یاری پروردگار

آیه ۴۷ روم دو سنت الهی - انتقام الهی و نصرت و یاری پروردگار - را بیان می کند. طباطبائی (۱۳۹۰ ق) با استناد به این آیه می گوید: انتقام و نصرت الهی برای مؤمنان از مجرمان و ستمگران در دنیا و آخرت به عنوان یک حق برای مؤمنان قرار داده شده و این اجازه را به مؤمنان داده تا از خود در برابر مجرمان ایستادگی کنند و از نصرت الهی برخوردار گردند، چراکه انتقام از مجرمان از سوی خداوند به خاطر مؤمنان است که این خود نصرت الهی برای آنان است (ج ۱۶، ص ۱۹۹-۲۰۰).

عوامل انتقام الهی

از عوامل مسبب انتقام پروردگار روی برتافتن از آیات و نشانه های او و بزهکاری و گناهکار بودن انسان هاست. کسانی که مرتکب این دو گناه بزرگ شوند انتقام الهی دامن آنها را می گیرد و دچار عذاب پروردگار می شوند. آیه ۲۲ سجده این مطلب را بیان می کند: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ» (ترجمه: ستمکارتر از کسی که به وسیله آیات پروردگارش تذکر داده شود، سپس از آنها روی برگرداند کیست؟ بی تردید ما از مجرمان انتقام می گیریم). طباطبائی (۱۳۹۰ ق)، با استناد به این آیه، یکی از عوامل انتقام الهی را ستمکاری انسان ها بر شمرده است، زیرا پس از آن که آیات و نشانه های الهی به آنها یادآوری شده، از آنها روی برتافته اند و مجرم گشته اند (ج ۱۶، ص ۲۶۴).

انتقام: سنت قطعی و حتمی پروردگار

سنت قطعی و وعده حتمی پروردگار متعال یاری دادن پیامبران و آنها که خدا را باور دارند و به او ایمان آورده اند است و این که آنها را بر دشمنان پیروز گرداند. البته، این پیروزی آنها شامل پیروزی در دنیا و پیروزی در آخرت است، مادامی که این شایستگی و صفت ایمان و باور به خدا را داشته

باشند. طباطبایی سنت الهی یاری شدن انبیا و مؤمنین از سوی خدا را حتمی دانسته و بر آن است که خدا آنها را بر دشمنان پیروز می‌گرداند و انبیا و رسولان از هر جهت در دنیا و در آخرت بر دشمنان پیروز می‌شوند، زیرا آنها بر حق‌اند و حق مغلوب نمی‌شود و از جهت جنگ ظاهری نیز از نصرت الهی برخوردار می‌گردند.

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) می‌گوید: نصرت و غلبه الهی بر دشمنان یک حکم اجتماعی است که بستگی به عنوان جُند و حزب الهی بودن دارد، به این معنا که رسولان الهی و مؤمنان به آنها که لشکر و جند الهی‌اند و به فرمان خدا گردن می‌نهند و در راه او جهاد می‌کنند، مادامی که با این اوصاف هستند، از نصرت و یاری الهی برخوردار و پیروز خواهند بود (ج ۱۷، ص ۱۷۷-۱۷۸).

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) به نکته‌ای درباره پیروزی خداوند و انتقام الهی اشاره کرده و می‌گوید: قطعاً خداوند عزیز صاحب انتقام است؛ از کسی که حق را انکار کند و بر کفر خویش اصرار ورزد انتقام می‌گیرد و برای او هدایت‌کننده‌ای پیدا نخواهد شد، زیرا کسی نمی‌تواند بر خدا پیروز شود، همان‌طور که اگر بنده‌ای را به‌خاطر تقوا و احسانش هدایت کند کسی نمی‌تواند او را گمراه نماید. منظور از گمراه ساختن خداوند کسی را گمراه ساختن ابتدایی نیست، بلکه آن گمراه ساختن جنبه انتقام و مجازات نمودن دارد (ج ۱۷، ص ۲۶۲).

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) در جایی دیگر می‌گوید: انتقام الهی از ستمگران و کافران امری قطعی است: «فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ» (زخرف: ۴۱-۴۲) و خداوند بر این امر قادر است و قدرتش بالاتر از همه این قدرت‌هاست (ج ۱۸، صص ۱۰۴-۱۰۵).

نکته‌هایی که علامه طباطبایی در ذیل آیات قرآن مربوط به انتقام از آنها سخن گفته به‌اختصار عبارت است از:

۱. قصاص نوعی انتقام است و مخصوص مسلمانان است، نه اهل ذمه و غیر آنها.
۲. انتقام ستمدیده از ستمگر نه‌تنها نادرست نیست، بلکه پسندیده و نیکوست که باید عدل را بر پا ساخت و تشریع قانون قصاص و انتقام جنبه تربیتی و جلوگیری از فساد دارد.

۳. انتقام مجازات شخص بدکار است به خاطر بدی‌ای که انجام داده است. لازمه آن تشفی قلب نیست، بلکه از لوازم انتقام تشفی قلب است.
۴. انتقام شامل غیرانسان حتی حیوانات هم می‌شود. اصل انتقام درباره آنها نیز هست، اما کم و کیف آن و مقایسه انتقام در حیوانات با انسان مطلب دیگری است.
۵. «ذوالانتقام» از اسامی پروردگار متعال و مختص اوست و اگر کسی هم یکی یا چندین صفت از خداوند را داراست به اذن و اراده الهی است.
۶. عفو از حق شخصی مجاز بلکه پسندیده است و در قرآن و احادیث مورد ستایش قرار گرفته.
۷. عفو درباره تضییع حق دیگران کاری نادرست است و مجاز نیست.
۸. شتاب نکردن در انتقام گرفتن از بدکاران، ستمگران و گمراهان خوب است تا (۱) راه درست از بیراهه برای آنها روشن شود، (۲) راه برگشت و توبه برای آنان ممکن شود.
۹. دو وعده الهی انتقام و مجازات ستمگران و یاری پیامبران از سوی خدا تخلف‌پذیر نیست.
۱۰. انتقام فردی به عنوان یک اصل حیاتی در میان انسان‌ها و حتی برخی حیوانات دیده شده است. انتقام در انسان‌ها، که جنبه فردی آن بیشتر با انگیزه رضایت خاطر و فرونشاندن خشم است، جنبه عقلایی ندارد، بلکه بیشتر جنبه احساسی دارد.
۱۱. در انتقام‌های اجتماعی قصاص و انواع مواخذه مطرح است. در این موارد، بیشتر، انگیزه انتقام عقلایی است و هدف از آن حفظ نظام اجتماعی، جلوگیری از هرج و مرج، و برقراری ثبات در جامعه است؛ وگرنه امنیت عمومی جامعه به خطر می‌افتد و آرامش و سلامت جامعه جای خود را به ناآرامی خواهد داد.
۱۲. انتقام‌های اجتماعی، که از حقوق جامعه شمرده می‌شود، اگرچه در بعضی موارد با حقوق فردی یکی می‌شود و حق فرد نیز توسط قانون احقاق می‌گردد، ولی، در این گونه موارد، اجتماع از حق خود صرف نظر نمی‌کند و متخلف را تنبیه و مجازات می‌نماید.
۱۳. هرجا در قرآن کریم و سنت «انتقام» به خداوند نسبت داده شده، منظور از آن، انتقامی است که حقی از حقوق دین الهی ضایع شده است.

۱۴. انتقام هم حق فرد است و هم حق اجتماع. انتقام‌هایی به خدا نسبت داده شده که حقی از حقوق مجتمع اسلامی ضایع شده باشد، هرچند که در پاره‌ای موارد حق فرد را هم تأمین می‌کند، مانند مواردی که شریعت و قانون دین داد مظلوم را از ظالم می‌ستانند.
۱۵. سنت انتقام سنت شکست‌ناپذیر الهی است که کسی توان ایستادگی در برابر آن را ندارد و سنت الهی همیشه پیروز است.
۱۶. ستم‌دیده و مظلوم از کمک و یاری خداوند برخوردار خواهد بود تا بتواند ستمگر را مجازات نماید.
۱۷. هدف از نصرت الهی در انتقام قانون‌گذاری و تشریع حکم الهی است تا کسی که به او ستم شده بتواند از خود دفاع نماید و از یاری خداوند برخوردار باشد.
۱۸. از عوامل انتقام الهی ستمکاری انسان‌ها است که مشمول عذاب و انتقام الهی می‌شوند.
۱۹. خداوند هنگامی از انسان‌های مجرم و گناهکار انتقام می‌گیرد که آیات و نشانه‌های الهی به آنها یادآوری شده و حجت بر آنها تمام شده باشد.
۲۰. یاری شدن رسولان و مؤمنان به‌دست خدا مخصوص آخرت نیست، بلکه شامل دنیا و آخرت می‌شود.
۲۱. انبیا و رسولان از هر جهت، چه از حیث استدلال و حجت و چه از حیث عِدّه و عُدّه، بر دشمنان پیروز می‌شوند.
- نکته:** به نظر می‌رسد مناسب بود تا علامه طباطبایی این مطلب را بیان می‌کرد که انتقام باید به امر و فرمان چه کسی غیر از خدای متعال انجام شود؟ و چه کسی آن را اجرا نماید؟ اگرچه از فحوای کلام وی تا حدی پاسخ این پرسش به دست می‌آید، اما به نظر می‌رسد کافی نیست؛ لذا بحث حکومت اسلامی و زمان غیبت معصوم باید در سخن وی مطرح و به آن تصریح می‌شد. به تعبیر دیگر، این بحث و بررسی ایشان بیشتر مناسب زمانی است که امام معصوم و ولی فقیه مبسوط‌الید نباشند و امر و نهی آنها در اداره جامعه مؤثر نباشد.

دیدگاه سید قطب درباره انتقام

سید قطب (۱۴۲۵ ق) «قصاص» را نوعی «انتقام» نمی‌داند، بلکه می‌گوید: «قصاص ذاتاً حیات

و زنده بودن است، آن انتقام نیست، برطرف نمودن حقد و کینه نیست، بالاتر از اینهاست؛ بلکه زندگی و در راه زندگی بودن است و زنده کردن قلوب، و کمک گرفتن برای تقوای الهی است» (ج ۱، ص ۱۶۵). اگرچه این سخن سید قطب درست است، ولی ناقص به نظر می‌رسد و معنایی کامل از قصاص نیست و سید قطب در جایی هم «انتقام» را مترادف با حقد و کینه قرار داده (ج ۱، ص ۳۰۷). آری، درست است که در مواردی و در بعضی افراد انتقام حالت حقد و کینه به خود می‌گیرد، ولی ذاتاً و همیشه چنین نیست، زیرا دربارهٔ کسانی که مسائل اخلاقی را مراعات نمی‌کنند می‌تواند چنین باشد، ولی همیشه و در همه این گونه نیست.

سید قطب (۱۴۲۵ ق)، با استناد به آیات قرآن کریم، مالک همهٔ امور و ضعیف‌کنندهٔ دشمنان را خداوند متعال می‌داند. خداوند به گمراهی، کفر دشمنان و کشتن پیامبران آگاه است و اوست که شریکی ندارد و اوست که به زودی کفار را به سختی و با شدت مجازات خواهد نمود و قطعاً از آنان انتقام خواهد گرفت: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ» (ترجمه: مسلماً کسانی که به آیات خدا کافر شدند، برای آنان [به کیفر کفرشان] عذابی سخت است؛ و خدا توانای شکست‌ناپذیر و صاحب انتقام است؛ آل عمران: ۴)، «وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ» (ترجمه: و خدا توانای شکست‌ناپذیر و صاحب انتقام است؛ مائده: ۹۵) (ج ۱، صص ۳۵۴، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۷).

سید قطب (۱۴۲۵ ق) می‌گوید: عذاب و مجازات الهی بسیار سخت و انتقامش قطعی است و آیات: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ ۝ إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ» (ترجمه: مسلماً کسانی که به آیات خدا کافر شدند، برای آنان [به کیفر کفرشان] عذابی سخت است؛ و خدا توانای شکست‌ناپذیر و صاحب انتقام است، یقیناً چیزی در زمین و در آسمان بر خدا پوشیده نیست؛ آل عمران: ۴ - ۵) این موضوع را آشکار می‌کند. ایشان در ادامه می‌گوید: عزت خدا، قدرت او، سختی مجازات و شدت انتقام او آنها را متوجه می‌سازد به این که تهدید و ارباب الهی همراه با عذاب و مجازات بسیار سخت است و انتقامش قطعی است و، چه در زمین و چه در آسمان، چیزی از دایرهٔ قدرت و علم خداوند بیرون نیست (ج ۱، ص ۳۶۸).

سید قطب (۱۴۲۵ ق) در بحث درمان نشانه‌های نشوز «انتقام» را در ردیف اهانت، تعذیب،

آزار و شکنجه کردن آورده (ج ۲، ص ۶۵۳) و همچنین گفته است که مجاز نیست کتک زدن، شکنجه دادن و مجازات برای انتقام و فرونشاندن خشم دل باشد و همچنین مجاز نیست اهانت و خوار نمودن برای به ذلت کشاندن و تحقیر صورت گیرد (ج ۲، ص ۶۵۴). و در جایی دیگر، احساس دشمنی و هوی و هوس، و انتقام را در مقابل روحیه عدالت‌طلبی و قسط، گذشت و بخشش در جامعه اسلامی قرار داده است (ج ۲، ص ۸۵۴). سید قطب در ادامه سخن درباره «انتقام» و در بیان پاره‌ای از احکام الهی، همچون احکام تشریعی، شراب و قمار، شکار در حال احرام، آن را از سوی خداوند دانسته و گفته است که باید از اوامر الهی پیروی نمود و ملتزم به آن بود؛ وگرنه باید منتظر مجازات و انتقام از سوی خداوند بود (ج ۲، ص ۹۵۸). سید قطب کلمه انتقام را شایسته و مناسب برای ستم و حيله دانسته و می‌گوید: نتیجه اینکه ستمگر حيله گر سزاوار و شایسته انتقام است. وقتی سخن از مجازات الهی نسبت به اوست، مجازات او در واقع نتیجه ستم، مکر و حيله‌اش است؛ در حقیقت عدل الهی در مجازات نمودن ستمگران حيله گر تحقق می‌یابد و این امری حتمی و یقینی است (ج ۴، ص ۲۱۱۳). آنجا که سخن از دروغ‌پردازان و عذاب آنها مطرح می‌شود، سید قطب انتقام را در ردیف عذاب قرار می‌دهد (ج ۴، ص ۲۳۰۱). سید قطب، درباره جایی که کسی مورد تمسخر، استهزاء و آزار و آسیب قرار بگیرد، می‌گوید: نفس انسان میل دارد تا در این موارد بتواند مسخره شدن، آزار و آسیب دیدن را از خود دور نماید و دلش را با انتقام گرفتن خنک کند (ج ۴، ص ۲۷۰۱). در واقع سید قطب اقرار می‌کند که روحیه انتقام‌جویی در انسان وجود دارد و این همان مطلبی است که علامه از آن «از لوازم انتقام» یاد کرده است.

سید قطب (۱۴۲۵ ق)، در ذیل تخاصم دوزخیان، انتقام را در ردیف خشم و سختی آورده و توجه به معنای مصطلح انتقام ندارد (ج ۵، ص ۳۰۲۴). همچنین، ایشان انتقام را در ردیف حقد و کینه آورده و گفته: ابلیس در درون خود تصمیم گرفت تا از آدم انتقام بگیرد، حسد او نسبت به آدم تبدیل به کینه شد و آن کینه او را بر انتقام گرفتن از او مصمم ساخت (ج ۵، ص ۳۰۲۸). گفتنی است ایرادی که به نظر می‌رسد به سید قطب وارد باشد این است که وی توجهی به عدم سنخیت و تضاد مطالبی که در ذیل آیات مربوط بیان می‌کند ندارد.

سید قطب (۱۴۲۵ ق)، ذیل آیه «وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِخَرِيرٍ ذِي انْتِقَامٍ» (ترجمه: آیا خدا توانای شکست‌ناپذیر و صاحب انتقام نیست؟؛ زمر: ۳۷)، خداوند را منتقم و توانا دانسته، می‌گوید: خداوند قطعاً عزیز و توانمند است و هر که را سزاوار انتقام است از او انتقام می‌گیرد (ج ۵، ص ۳۰۵۳ و ۳۱۲۰). همچنین، ذیل آیه «وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ» (ترجمه: و هنگامی که [به مردم] خشم می‌گیرند، راه چشم‌پوشی و گذشت را برمی‌گزینند؛ شوری: ۳۷) میان غضب پسندیده و ناپسند فرق قائل شده، می‌گوید: غضب از فطرت بشری سرچشمه می‌گیرد، این که سراسر بد و شر باشد نیست، بلکه غضب اگر برای خدا و برای دین خدا و حق و عدل باشد، پسندیده و خوب است؛ لذا غضب ذاتاً حرام نیست، اگرچه مؤمنان نمی‌توانند همچون پیامبر باشند، ولی می‌توانند هنگام خشم و غضب بخشنده باشند و دیگران را هنگام قدرت بر انتقام عفو نمایند، مادامی که در امور شخصی و فردی باشد (ج ۵، ص ۳۱۶۴-۳۱۶۵).

گفتنی است که این مطلب را سید قطب به‌خوبی متذکر شده و درباره غضب جنبه مثبت و منفی آن را بیان نموده است، در مورد انتقام هم مناسب بود همانند غضب جهات مثبت و منفی آن را بیان می‌کرد.

آیات «فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ» * «أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ» (ترجمه: پس اگر تو را از دنیا ببریم، یقیناً از اینان انتقام خواهیم گرفت، یا [اگر از دنیا نبریم] آنچه را از عذاب به آنان وعده کرده‌ایم به تو نشان خواهیم داد [در هر صورت ما آنان را عذاب می‌کنیم]، و بی‌تردید بر آنان چیره و مسلطیم) مورد بررسی سید قطب (۱۴۲۵ ق) قرار گرفته، می‌گوید: موضوع از دو حالت بیرون نیست: وجود پیامبر در میان مردم و رفتن او به سرای دیگر، همه، در اختیار و فرمان الهی است؛ اگر خداوند پیامبر را از میان مردم ببرد، خود عهده‌دار انتقام از تکذیب‌کنندگان خود خواهد بود و اگر امر بر ماندن پیامبر در میان مردم و زنده بودنش باشد، خداوند قادر به عمل نمودن به وعده‌هایش به پیامبر خواهد بود و از دست تکذیب‌کنندگان کاری برنمی‌آید و همه امور به دست خداست. (ج ۵، ص ۳۱۹۰). سید قطب، با بیان سنت الهی و استناد به آیات «فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ» * «فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْآخِرِينَ» (زخرف: ۵۵-۵۶)، می‌گوید: خدای سبحان در مقام انتقام و نابود کردن فرعون و لشکریانش می‌فرماید

هنگامی که فرعون و لشکریانش ما را به غضب آورده و خشمگین ساختند، ما هم از همه آنها انتقام گرفتیم و همه آنها را نابود نموده و غرق کردیم (ج ۵، ص ۳۱۹۴).

یکی از عواملی که موجب عذاب و انتقام الهی می‌شود شک و تردید در اعتقاد به خداوند و به بازی گرفتن حقایق است، بدین گونه که به سخن خدا و به سخن رسولش توجه نشود. در چنین حالتی، خداوند متعال آنها را به ترسناک‌ترین انتقام‌ها فرامی‌خواند: «بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ * فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ * يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ *... * يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنتَقِمُونَ» (ترجمه: بلکه آنان در شک‌اند [و با گفتار و کردارشان با حقایق] بازی می‌کنند. پس به انتظار روزی باش که آسمان دودی آشکار بیاورد، که همه مردم را فرامی‌گیرد، این عذابی دردناک است... [ما از آنان انتقام خواهیم گرفت آن] روزی که آنان را با قدرتی بسیار سخت بگیریم؛ زیرا که ما انتقام گیرنده‌ایم؛ دخان: ۹-۱۱، ۱۶). سید قطب (۱۴۲۵ ق) در موارد یادشده نه تنها انتقام را منفی ندانسته، بلکه آن را مثبت ارزیابی کرده است و انتقام را به خداوند نسبت می‌دهد و خدا را منتقم می‌داند (ج ۵، ص ۳۲۰۷) و در پایان درباره انتقام الهی می‌گوید: خداوند برای حسابرسی دو موجود ناتوان و کوچک (جنّ و انس) آنچنان فرصت دارد و در مجازات و انتقام آنها دستش باز است و آن مجازات و انتقام امری بس وحشتناک است و فراتر از تصور هر اندیشه‌ای است، به محض آنکه اراده نماید انجام می‌شود، همانند اشاره چشم (ج ۶، ص ۳۴۵۶).

مجموع نکته‌هایی که سید قطب ذیل آیات قرآن مربوط به انتقام از آن سخن گفته عبارت است از:

۱. قصاص انتقام نیست.
۲. انتقام مترادف با حقد و کینه است.
۳. خداوند قطعاً از کفار انتقام خواهد گرفت.
۴. خداوند کفار را می‌ترساند و عزّت، قدرت و توان، سختی مجازات و شدّت انتقام و قطعی بودن آن را بیان می‌کند.
۵. سید قطب انتقام را در ردیف اهانت، تعذیب، آزار و شکنجه دادن آورده است.

۶. وی انتقام را در مقابل عدالت طلبی و قسط، گذشت و بخشش در جامعه اسلامی قرار داده است.

۷. باید از اوامر الهی پیروی نمود و ملتزم به آن بود؛ وگرنه باید منتظر مجازات و انتقام از سوی خداوند بود.

۸. ستمگر حيله گر سزاوار انتقام است و مجازات او در واقع نتیجه ستم، مکر و حيله اش است تا عدل الهی با مجازات نمودن او تحقق یابد.

۹. سید قطب انتقام را در ردیف عذاب قرار داده و آن را مجازات و عذاب به حساب آورده است.

۱۰. انتقام بازخورد استهزاء، آسیب و آزار دیدن است که انسان دلش با انتقام گرفتن خنک می شود.

۱۱. طبق آیات قرآن، مجرمان پیش از ورود به آخرت در دنیا هم انتقام می شوند، یعنی در دنیا و آخرت سخت مجازات خواهند شد.

۱۲. سید قطب انتقام را در ردیف خشم و سختی آورده و توجه به معنای مصطلح انتقام ندارد.

۱۳. سید قطب انتقام را همچون حقد و کینه در ردیف هم آورده است.

۱۴. خداوند از کسانی انتقام می گیرد که سزاوار آن هستند؛ در این صورت، انتقامش سخت و دردناک خواهد بود.

۱۵. غضب امری فطری است. غضب اگر برای خدا و برای دین خدا، حق و عدل باشد، پسندیده و خوب است؛ لذا غضب ذاتاً حرام نیست. اگرچه مؤمنان نمی توانند همچون پیامبر باشند، اما می توانند هنگام خشم و غضب بخشنده باشند و دیگران را هنگام قدرت بر انتقام عفو نمایند، مادامی که در امور شخصی و فردی باشد.

۱۶. در صورت رفتن پیامبر اکرم (ص) به سرای آخرت، خداوند خود عهده دار انتقام از تکذیب کنندگان خود خواهد بود؛ وگرنه خداوند در وعده اش به پیامبر او را یاری می کند و آن حضرت از مجرمان انتقام می گیرد.

۱۷. انتقام الهی از ستمگران و مجرمان نتیجه به خشم آوردن خداوند است.

۱۸. یکی از عواملی که موجب عذاب و انتقام الهی می‌شود شک و تردید در اعتقاد به خداوند و به بازی گرفتن حقایق است.
۱۹. سید قطب در مواردی انتقام را منفی ندانسته است، بلکه آن را مثبت ارزیابی می‌کند و آن را به خداوند نسبت می‌دهد و خدا را منتقم می‌شمارد.
۲۰. انتقام خداوند سریع، قدرتمندانه، وحشتناک و آنی است، همانند اشاره کردن چشم.

جمع‌بندی دیدگاه سید قطب درباره انتقام

- الف) به نظر می‌رسد سید قطب «انتقام» را همه‌جانبه بررسی ننموده، و ذیل هر آیه نکته‌ای را به تناسب بیان کرده، به‌طوری‌که پژوهشگر به‌سختی آرا و نظرات ایشان را به دست می‌آورد. در مجموع، به نظر می‌رسد آرای ایشان از پیوستگی مناسب برخوردار نیست و آشفتگی در بیان آرا و نظرات ایشان به چشم می‌خورد.
- ب) مطلبی را که به نظر می‌رسد سید قطب متذکر آن نشده و باید آن را بیان می‌کرد مجری انتقام کیست؟ چه کسی باید آن را اجرا نماید؟

نتیجه‌گیری

- نتایج به‌دست‌آمده از مقایسه آرای علامه طباطبایی و سید قطب به شرح ذیل است:
۱. علامه طباطبایی با دیدی باز و وسیع موضوع «انتقام» را به‌طور مستقل بحث و بررسی کرده و اقسام متفاوت آن را بیان کرده است: انتقام الهی، انتقام پیامبران و انتقام مؤمنان را از انتقام غیرالهی و غیرمعصومان جدا کرده و دایره آنها را مشخص نموده است، و نیز حد و مرز انتقام درست از نادرست را از هم جدا نموده است.
 ۲. سید قطب نظرات و آرای خود را درباره «انتقام» شفاف و آشکار مطرح نکرده است.
 ۳. سید قطب از انتقام معنایی مستقل ارائه نکرده است، مراجعه‌کننده به تفسیر ایشان به‌راحتی معنایی کامل از انتقام به دست نمی‌آورد، بلکه در لابه‌لای آیات به‌طور نامنظم معنایی به دست می‌آورد. انتظار این بود که ایشان شفاف و آشکار انتقام را معنا، و نظر خود را درباره آن بیان می‌کرد.
 ۴. آرای سید قطب درباره «انتقام» متضاد، مشوش، مبهم، ناکافی و غیرواضح به نظر می‌رسد.

۵. آرای سید قطب درباره انتقام در ذیل آیات مربوط بیشتر در حد گزارشی اجمالی است تا اظهارنظر درباره آن.

۶. مطلبی را که به نظر می‌رسد مناسب بود علامه طباطبائی آن را بیان می‌کرد این است که انتقام بعد از فرمان خدای متعال به امر و فرمان چه کسی باید مدیریت شود، به این معنا که مجری و انتقام‌گیرنده در امور اجتماعی در زمان حضور معصوم و در زمان غیبت، در مباحث ایشان مسکوت مانده است.

۷. در آخر باید متذکر این نکته شد که هیچ‌یک از دو مفسر در تفاسیر خود به این نپرداخته‌اند که اگر خداوند به ستم‌دیدگان اجازه انتقام گرفتن داده است، این انتقام چگونه عملی خواهد شد.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

کتابنامه

قرآن کریم.

انصاریان، حسین. (۱۳۸۳). ترجمه قرآن. اسوه.

انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن (حسن انوری، سرپرست). سخن.

خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. نشر هجرت.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۲). لغت‌نامه دهخدا. مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

سید قطب. (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. دار الشروق.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (محمدباقر موسوی). دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

مشیری، مهشید. (۱۳۷۷). فرهنگ فارسی. نشر پیکان.

معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

References

Holy Qoran

Ahmad, K. (1989). *Kitab al- 'ayn*. Hejrat Publishing. [In Arabic].

Ansarian, H. (2004). *Translation of the Quran*. Usweh. [In Persian].

Anvari, H. (2002). *Farhang-i buzurg sukhān*. (Supervised by H. Anvari). Sukhan. [In Persian].

Dehkhoda, A. A. (1993). *Lughatname-yi Dehkhoda*. University of Tehran Press. [In Persian].

Moein, M. (1992). *Farhang-i Farsi*. Amir Kabir Publishers. [In Persian].

Moshiri, M. (1998). *Collegiate Persian Dictionary*. Peykan. [In Persian].

Qutb, I. H. (2004). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shurooq. [In Arabic].

Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-Mizan*. (M. B. Musavi, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. [In Persian].

Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al- Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].